

EL *SHELL SHOCK*: EL TRAUMA HUMÀ DE LA TRINXERA

RAQUEL CERCÓS I RAICHS

Universitat de Barcelona

*My friend, you would not tell with such high zest
To children ardent for some desperate glory,
The old Lie; Dulce et Decorum est pro patria mori*
[Wilfred Owen]

El dia 5 d'agost de 1914 el rotatiu *The Manchester Guardian* publicava la gran notícia: «*Great Britain declared war on Germany at 11 o'clock last night*»¹. De res havia servit la campanya de recollida de signatures a favor de la neutralitat d'Anglaterra impulsada, entre altres, per Bertrand Russell. De fet, tal com comentà el filòsof mateix, tots aquells que en un primer moment s'adheriren a la causa es desdient el mateix dia de la declaració a favor de la contesa bèl·lica. De la seva autobiografia, també ens fem ressò del seu estupor al contemplar l'entusiasme de la gentada aplegada a les rodalies de *Trafalgar Square* enarborant consignes cap a la pàtria i el rei². Homes de totes les classes socials corrien

1. «England declares war on germany», *The Manchester Guardian*, 1914, p. 5. a: <http://www.theguardian.com/world/2014/aug/05/guardian-1914-england-declares-war-germany#img-1> (Recuperat el 14 de març de 2014).

2. B. RUSSELL, *The Autobiography of Bertrand Russell (1914-1944)*, Boston: Little, Brown and Company, 1968, p. 4.

per allistar-se amb la ferma creença de participar en una causa justa, que duraria pocs mesos, imbuïts per la fantasia romàntica de gaudir d'una gran aventura. La possibilitat d'esdevenir un heroi, de convertir-se en un personatge més de les novel·les de Rudyard Kipling o Charles Kingsley³ impulsà tota una generació de joves a creuar el canal de la Mànega i posar a prova la seva homenia.

En efecte, les pedagogies de la masculinitat impulsades per les *Public Schools*, per les associacions juvenils com el *Muscular Christianity* o des d'organitzacions paramilitars com els *Boy Scouts* i els *Boys Brigades* adoptaren, a partir de les últimes dècades del segle XIX, un arquetipus viril expressat pel *thymos*, és a dir, un home fort, corpulent i amb una gran agressivitat física, capaç de controlar les seves emocions i així sobresortir en empreses difícils i heroiques⁴. El concepte agonístic grec i el model cristià-paulí de vida entesa com una cursa, una lluita o combat conformaren, en definitiva, els ideals de tot aquell individu que pretengués ostentar la categoria de *gentleman* o, si més no, ésser digne d'enarborar els colors de la bandera de l'Imperi Britànic.

Però heus ací que, una vegada arribats al continent, la Gran Guerra exposà als combatents al contacte amb allò inefable. En una primera anàlisi de caire estètic, i prenent com a referència el tropisme corporal, s'observa una modificació substancial de la simbologia del soldat. A la imatge viril del guerrer, que està dempeus amb una posició ferma i bel·ligerant, va succeir la visió d'un cos ajagut i atemorit, tot arraulit i engolit pel fang, que restava immòbil durant hores i hores per protegir-se de la pluja de projectils. Les experièn-

3. Un exemple d'aquestes novel·les d'aventures heroiques són: *Captains Courageous* (1896), *Kim* (1901) de Kipling i *Westward Ho!* (1855), *The heroes* (1856) de Kingsley.

4. J. LUCAS, «Victorian Muscular Christianity. Prologue to the Olympic Games philosophy», *Olympic Review*, Vol. 99/100, 1976, p. 42.

cies de l'aclaparadora realitat de les trinxeres de la mà dels mateixos soldats o de periodistes com Gaziel posaven de manifest la devastació d'aquells entusiastes reclutes convertits ara en ombres doloroses en un món subterrani: «Los soldados que encontramos al paso tienen todos un aspecto concentrado, taciturno, como absorbidos por completo en el mundo interior de sus almas. La obediencia militar y el sentimiento de peligro constante, convierten al soldado en un ser meditabundo, indiferente, impasible»⁵.

Soldats que ja no lluitaven imbuïts pels ideals patriòtics sinó simplement per la seva supervivència. Els problemes relacionats amb la manca d'aliments, d'aigua o roba, juntament amb les penúries degudes a les malalties –com el peu de trinxera, un peu nafrat ple de llagues i ferides– o les relacionades amb les infeccions produïdes per les rates i els paràsits conformaren una realitat gairebé apocalíptica plasmada amb tota la seva cruesa i esperpent en els gravats d'Otto Dix, que anuncien la proximitat de la mort.

En aquest escenari dantesc –que recorda la terra de Mordor descrita per l'escriptor J.R.R. Tolkien en la trilogia de caire fantàstic *El Senyor dels anells*– molts dels soldats començaren a expressar símptomes com tremolors, paràlisi, mutisme, malsons, nerviosisme, sensibilitat extrema al soroll i un llarg etcètera de reaccions psíquiques i fisiològiques que, per la seva magnitud i complexitat, acabà convertint-se en un dels problemes més greus dels diferents exèrcits en conflicte.

En concret, parlem del fenomen del *Shell shock*. Un concepte que només es podrà entendre en el context anglosaxó i que el podríem traduir com a xoc d'obús o commoció de bombardeig. Aquesta nomenclatura contrasta amb la que adoptaren altres països com Alemanya (*Kriegshysterie*) o

5. GAZIEL, *En las líneas de fuego*, Barcelona: Casa Editorial Estudio, 1917, p. 113-114.

França (*hysterie de guerre*), tot fornint un ampli espectre de terminologia que ha donat lloc a l'aparició de diversos glossaris que donen compte i raó del ventall de conceptes que va generar la Gran Guerra. Ben mirat, es tracta d'un fenomen continental, supranacional, que no es pot lligar només a una llengua i a una literatura. Si els alemanys van desenvolupar –entre altres– el concepte de *Fronterleben* que fa referència a l'esperit de companyonia entre els soldats d'un mateix bàndol, en el món anglosaxó va arrelar l'expressió *Shell shock*⁶, un terme clau que es va incorporar a l'imaginari social i als discursos mèdics de l'Anglaterra eduardiana, hereva d'una tradició victoriana sempre puritana. Així s'intentava superar l'estigma de substantius com histèria o neurastènia, que fins llavors havien estat associats a la vulnerabilitat psicològica inherent –segons els cànons masculistes de l'època– de la condició femenina.

Ahora, el *Shell shock* servia com a metàfora corrosiva d'aquesta guerra moderna, industrialitzada i tecnològica on, fins i tot, i segons les memòries d'un combatent, «les rates es tornaven histèriques»⁷. Per tant, no ens ha d'estranyar

6. El terme *Shell shock* ja no forma part de la terminologia mèdica atès que, actualment, s'entén com a estrès posttraumàtic. Tot i així encara roman a la memòria col·lectiva, car cent anys després no s'ha deixat de considerar tant en els discursos de les ciències humanes com en la cultura popular. En aquest darrer àmbit, podríem citar obres literàries com la trilogia de Pat Baker *Regeneration* (1991), *The Eye of the Door* (1993) i *The Ghost Road* (1995) on es narra la vida del Dr. W. H. R. Rivers i les relacions que mantingué a l'hospital Craiglockhart d'Edinburgh amb el poeta afectat de *Shell shock*, Siegfried Sassoon. Pel que fa a referències cinematogràfiques caldria citar *Paths of Glory*, 1957 (Senders de Glòria) dirigida per Stanley Kubrick i basada en la novel·la homònima de Humphrey Cobb publicada el 1935, o sèries de la cadena britànica BBC *The Village* 2013, *Our Zoo* 2014, entre d'altres.

7. D. SIEBERT, *I was there. The Great War Interviews*, London: BBC, 2014, a: <https://www.youtube.com/watch?v=faM42KMeB5Q> (Recuperat el 3 octubre de 2014).

que la somatització de l'horror per part dels soldats esdevingués un fenomen complex i difícil d'assimilar per la societat i la professió mèdica. Fet i fet, el nombre d'afectats és esferidor ja que només a Anglaterra, durant el primer any de la contesa, es van comptabilitzar més de 13.000 malalts. La xifra va arribar a un total de 200.000 després de l'armistici; dos anys després, l'any 1920, 50.000 encara restaven hospitalitzats. En fi, tot plegat confirma la variada simptomatologia que oferien aquests trastorns de conducta, davant dels quals no s'encertava amb la teràpia, atesa la incertesa en el moment d'abordar els diversos tractaments, a la vista de la diversitat de reaccions dels diferents pacients. I això en un moment en què la ciència mèdica tot just començava el seu esplendor científic, per bé que alguns metges –com Freud– havien qüestionat el prestigi de les Facultats de Medicina convencionals.

Tot i que en un primer moment no es considerà una patologia sinó un dany cerebral provocat per l'explosió d'un projectil, els estudis duts a terme per Charles Samuel Myers, psicòleg de la *British Expeditionary Force*, establiren una nova hipòtesi basada en les observacions de soldats que presentaven els mateixos símptomes però que no havien estat víctimes de cap explosió. Gràcies al seu article publicat l'any 1915 a la revista *The Lancet* i titulat *A Contribution to the Study of Shell Shock*⁸, se suggereix l'explicació psicològica, és a dir, de la commoció es passà a l'emoció.

La fragilitat emocional entrava a l'univers militar tot posant en entredit la mateixa ontologia del soldat anglès, constituïda bàsicament pel que Lord Moran qualificà com «l'anatomia del coratge». Així, en l'estudi sobre els efectes

8. C. S. MYERS, «A Contribution to the Study of Shell Shock», *The Lancet*, Vol. 185, Issue 4772, 13 Feb 1915, p. 316-330. a: <http://jmvh.org/wp-content/uploads/2012/12/A-Contribution-to-the-Study-of-Shellshock.pdf> (Recuperat el 23 octubre de 2014)

psicològics de la Primera Guerra Mundial publicat el 1945, el qui va arribar a ser el metge personal de Winston Churchill argumentarà: «*I contend that fortitude in war has his roots in morality, that selection is a search for character, and that war itself is but one more test –the supreme and final test if you will– of character*»⁹. Les tensions i resistències per adoptar un nou discurs sobre la masculinitat es feien evidents quan hom era diagnosticat amb *Shell shock*. A voltes, aquesta etiqueta es considerava com quelcom semblant a ser titllat de depravat, immadur, immoral i efeminat. Cal destacar, endemés, que a causa de l'ingent nombre de casos, es va iniciar un estudi en profunditat amb l'objectiu de distingir els simuladors dels realment afectats, amb uns criteris mèdics que no sempre garantien la precisa línia de demarcació. Malauradament, aquells considerats estafadors pels tribunals de guerra –només a Anglaterra més de tres-cents– foren executats sota l'acusació de deserció i covardia.

El *Shell Shock* esdevé, així, una metàfora més per entendre la crisi de l'homenia que, tot i que els seus inicis la podríem situar a les acaballes del segle XIX, la Gran Guerra suposà el seu alçaprem. Com argumentarà Elaine Showalter «*Shell shock was the body language of masculine complaint, a disguised male protest, not only against the war, but against the concept of manliness itself*»¹⁰.

Val a dir que la neurosi de guerra afectà tots els rangs de l'exèrcit, i es convertí en un trauma «democràtic». No només a la tropa sinó també a l'oficialitat. Aquest aspecte igualitari de la malaltia –que afecta a tothom, enllà de galons– xocava amb una societat marcadament classista com l'anglesa, que disposà d'hospitals i cures diferenciades segons

9. LORD MORAN, *The Anatomy of Courage*, New York: First Carroll & Graf Editions, 2007, p. 159.

10. E. SHOWALTER, *The Female Malady*, New York: Random House, 1985, p. 171.

el rang dels afectats. Per aquesta raó, les teràpies disciplinàries i conductistes –administració d'electroxocs, aïllament i dietes restrictives– s'aplicaven generalment als soldats rasos, mentre que als oficials i comandaments superiors se'ls instava a la repressió voluntària dels records pertorbadors, amb el propòsit de mantenir la ment lliure de continguts dolorosos. Una teràpia ineficaç atès que, com bé argumentà el Dr. Rivers de l'hospital de Craiglockhart, la memòria es mantenia viva en l'activitat onírica; per tant, el que recomanà fou la reexperiència sota la forma de catarsi. Aquesta metodologia psicoterapèutica compartia protagonisme amb la hipnosi utilitzada per primera vegada a Viena, a partir de les intuïcions i experiments de Charcot, en unes sessions que van ser molt concorregudes. Però sens dubte, la recepció de les tesis de Freud –malgrat les primeres reticències degudes al contingut sexual de les mateixes– posà en entredit algunes de les limitacions del mètode científiconatural, de base psicofisiològica, tant en medicina com en psicologia, tot modificant la percepció dels rols del metge i del pacient. De la mateixa manera, amb la psicoanàlisi, es restituïa el valor de la paraula, d'acord amb una tradició que emfasitzava la importància de l'oïda en detriment del veure. Les converses entre els professionals i els malalts ja no es contemplaran sota la perspectiva d'una confrontació entre subjecte (metge) i objecte (pacient), sinó més aviat com una interacció personal entre dos individus, d'una relació entre el jo i el tu que autors com Martin Buber van desenvolupar més endavant. El malalt era reconegut, la seva paraula servia com a canal de comunicació però també esdevenia l'instrument a partir del qual el metge obtenia informació per tal d'ajudar-lo en la seva recuperació¹¹.

11. A. BAUER, «Posibilidades y límites del método científico-natural en medicina», *Folia humanística*, tomo XXVII, núm. 310, Fundació Letamendi-Forns, 1989, p. 387.

Si bé Walter Benjamin remarcarà en *El Narrador* (1936) el silenci dels homes que retornen del camp de batalla, les vies expressives del trauma trobaren en la psicoanàlisi, però també en l'art i la literatura –impregnats ara del món del subconscient¹²– una via per abordar la complexitat de les reaccions emocionals i la seva diversitat donant pas a noves cartografies de la subjectivitat masculina. Una subjectivitat reflexiva i introspectiva que no amagava abordar temes com la por o la follia tot remarcant la vulnerabilitat i la dependència del gènere masculí.

Entre la memòria i la ficció, la literatura de postguerra intentà abordar nous elements d'expressivitat d'acord amb els paràmetres de desolació i destrucció on la desesperança, l'angoixa i la fragmentació de la realitat revivien els símptomes verbals del trauma dels soldats¹³. D'aquí la importància de considerar l'emergència dels moviments d'avantguarda –terme de clares connotacions bèl·liques– en especial del surrealisme, estretament relacionats amb el trauma existencial del que s'ha arribat a considerar la generació perduda¹⁴. No en va, André Breton que va experimentar de primera mà

12. La novel·la *The Return of the Soldier* de Rebecca WEST publicada el 1918 tracta aspectes relacionats amb la neurosi de guerra, el trauma masculí i la psicologia de la cura denotant la recepció del pensament freudià a la vida intel·lectual de Londres, ciutat on finalment es va exiliar.

13. Alguns exemples d'aquesta literatura es troben a les memòries d'infermeres que visqueren el trauma en persona durant la Primera Guerra Mundial. És el cas d'Ellen LA MOTTE i la seva obra *Backwash of War* (1916) i la novel·la *Forbidden Zone* (1929) de Mary BORDEN, aspectes que s'haurien de desenvolupar per confirmar la transferència de la síndrome del *Shell shock* dels homes a les dones, és a dir, dels pacients a les cuidadores.

14. Les conseqüències nietzschianes sobre la mort de Déu i de l'Home esdevingueren una realitat que conformà l'estat anímic de la generació d'entreguerres. Aquesta profunda desil·lusió amb el mite il·lustrat queda ben reflectida a la novel·la de F. Scott FITZGERALD, *This Side of Paradise* (1920): «*All Gods dead, all wars fought, all faiths in man shaken*».

les teràpies psicoanalítiques amb malalts de neurosi de guerra a Saint-Dizier i Val de Grace, considerà que el surrealisme havia nascut en un hospital psiquiàtric. De fet, en aquells hospitals –una conseqüència del trauma de les trinxeres– es va ensorrar una part destacada d'aquell món d'ahir, en què principis com la virilitat, l'uniforme i el militarisme anaven plegats.

